

ARTURS HANSONS

Klasisko un orientālo pētījumu centrs *Ad fontes*, Latvija

SENGRIEĶU ĪPAŠVĀRDU ATVEIDE LATVIEŠU VALODĀ

Īss kopsavilkums

Jaunākajai sengrieķu īpašvārdu atveides rokasgrāmatai aprit 45 gadi. Vairākos aspektos tā neatbilst nostādņēm, kuras mūsdienās tiek ievērotas īpašvārdu atveidē latviešu valodā, jo īpaši patskaņu garumu atveidē. Pielīdzināšana sugas vārdiem likusi īpašvārdiem zaudēt oriģinālo patskaņu garumu un bieži vien iegūt īsa patskaņa pagarinājumu. Fonētiski precīzāki sengrieķu īpašvārdu latviskojumi nav sarežģītāki par daudziem arābu, ungāru vai korejiešu īpašvārdu mūsdienu atveides piemēriem. Tuvināšanās oriģināla fonētikai ļautu iegūt noturīgāku pamatu līdz šim visai mainīgajā sengrieķu īpašvārdu atveidē.

Atslēgvārdi: sengrieķu īpašvārdi, fonētiskā atveide, gramatizācija.

Citvalodu īpašvārdi latviešu valodā ar dažiem izņēmumiem nu jau vismaz pusotru gadsimtu tiek atveidoti pēc fonētiskā principa. Tas ir pamatā kopš 1960. gada izdotajiem dažādu valodu īpašvārdu atveides norādījumiem, un tas ir nostiprināts arī Ministru kabineta noteikumos¹.

Šajā rakstā aplūkoti vairāki sengrieķu īpašvārdu atveides problēmjaucājumi, analizējot Ābrama Feldhūna (1915–2009) sastādītos sengrieķu īpašvārdu atveides norādījumus, kas izdoti 1974. gadā, un Māra Vecvagara veidoto *Sengrieķu-latviešu īpašvārdu vārdnīcu*, kuras otrais izdevums publicēts 2008. gadā. Šie problēmjaucājumi kontekstualizēti citu valodu atveides risinājumos, īpašu uzmanību pievēršot pēdējo gadu attīstībai atveides jomā.

Pirmais problēmjaucājums ir **patskaņu garums**. Ābrams Feldhūns savu norādījumu ievadā raksta: *Lielas grūtības izrunā radītu konsekvēnta visu oriģinālgarumu atspoguļošana latviskajos atdarinājumos. Tāpēc īpašvārdu patskaņu garumu atveidošana parasti saskaņota ar svešu sugas vārdu latvisko rakstību, atzīmējot tikai vienu celma garumu, piemēram, Kinēsijs (nevis “Kīnēsijs”), Milēta (nevis “Mīlēta”).* (Feldhūns 1974, 3–4)

Pielīdzinot īpašvārdu atveidi sugas vārdu pareizrakstībai, rodas vairākas problēmas.

Pirmkārt, patskaņu garumu nosaka nevis oriģinālā izruna, kas ir fonētiskās atveides pamats, bet gan svešvārdu sugas vārdu fonētiskie principi. Viens no tiem: nesalikātā svešvārdā ir ne vairāk kā viens garš patskanis, saliktā – ne vairāk par vienu garu patskani katrā saliktheņa daļā. Līdz ar to sengrieķu vārdos ar vairākiem gariem patskaņiem tie tiek **saīsināti**.

Citu valodu īpašvārdu atveidē šāda patskaņu saīsināšana nav novērojama. Vairāki gari patskaņi vienā vārdā sastopami, piemēram, igauņu valodā (vārdos *Āsamā, Hābsāre, Hiumā, Hēdemēste, Ārdmā*). Tāpat vairāki garie patskaņi sastopami ungāru valodā (*Ārvāčka, Ādāms, Gāšpārs, Pāzmāns*), arābu valodā (*Abdelkūrī, Agādīra, Džāfūra*), kā arī indiešu, persiešu un senebreju valodā, kurām nav publicēti īpašvārdu atveides principi, tomēr tie ir konstatējami atveides praksē (piem., *Bāšāna, Hālāks, Lāhīša, Elāzārs*). Tādējādi varam konstatēt, ka vairāki gari patskaņi īpašvārdā nav izņēmums, bet jau nostiprinājusies atveides parādība.

Ā. Feldhūna 1974. gadā piedāvātais atveides princips, no otras puses, reizēm **pagarina** patskaņus, kuri oriģinālā ir īsi. Citu valodu īpašvārdu atveidē tam ir vairāki precedenti, tomēr tie ir diezgan atšķirīgi no sengrieķu gadījuma. Piemēram, franču, spāņu un portugāļu īpašvārdu atveidē tiek pagarināts uzsvērts patskanis nelokāmu vārdu beigās (piem., *Hosē, Anrī, Nikolā, Žuzē*), un šā pagarinājuma nolūks ir iezīmēt to kā nelokāmu vārdu (vārda beigu patskanis neatbilst nevienas deklinācijas nominatīvam) un, iespējams, atdarināt izrunas intonāciju. Otrs gadījums: franču atveidē dažreiz patskani pagarina lokāmos īpašvārdos *l, m, n, r, z, ž* priekšā, bet tas pamatots ar nu jau lielā mērā novecojušām problēmām, piemēram, nepieciešamību franču vārdus pārņemt no krievu valodas un neiespējamību noskaidrot oriģinālu un tā izrunu. Šis princips mūsdienās būtu jāpārskata. Trešais gadījums ir nesen iznākušajā portugāļu īpašvārdu atveides rokasgrāmatā, kur ar patskaņu pagarināšanu mēģināts panākt oriģinālās uzsvāra vietas saglabāšanu latviešu izrunā, taču šis paņēmieni nesasniedz savu mērķi.

Ā. Feldhūna sastādītajos sengrieķu īpašvārdu atveides norādījumos (1974) garš patskanis pēc sugas vārdu analogijas tiek lietots izskaņās *-ids, -īda, -āds, -āda*, kas grieķiski parasti ir īsas, kā arī izskaņas *-ija* priekšā, lai arī tā nebūt nav vispārēja parādība latviskajos ģeogrāfiskajos nosaukumos (*Latvija, Francija*, arī atvērtā zilbē: *Burjatija, Kazahija, Osetija*). Šādas

pagarināšanas gadījumā vienīgais atļautais garais patskanis parādās tur, kur oriģinālā tas ir īss, bet pārējiem patskaņiem jākļūst īsiem, lai gan oriģinālā tie bieži vien ir gari. Līdz ar to atkāpe no sengrieķu izrunas ir visai liela. Jaunākajās citvalodu atveides rokasgrāmatās pārsvarā tiek sekots patskaņu garumam oriģinālajā izrunā. Kvalitatīvākie piemēri ir 2003. gadā izdotā *Dāņu, norvēģu, zviedru un somu īpašvārdu atveide ..*, kurā patskaņu un līdzskaņu garumi rūpīgi mērīti un atveidoti, kā arī 2006. gadā izdotā *Angļu īpašvārdu atveide ..* un 1998. gadā izdotā *Ungāru īpašvārdu atveide ..*

Nākamā problēma ar pielīdzināšanu sugas vārdiem ir Feldhūna ne-atbalstīta, bet bieži sastopama **patskaņu pagarināšana**, ietekmējoties no līdzīgiem sugas vārdiem. Iespaidojoties no vārdiem *demokrāts*, *aristokrāts* utt., arī īpašvārdu atveidē atkal un atkal garumzīme parādās vārdos *Sokrāts* un *Hipokrāts* (te savu darvas karoti devis *Tildes Birojs*, kura ieteikumiem datorlietotāji mēdz sekot visai nekritiski). Variants ar garumzīmi ir lielā pārsvarā: Rīgā ir Hipokrāta iela, Hipokrāta pieminēklis, arī zvērestu bieži vien sauc par Hipokrāta zvērestu, *Sokrāts* nu jau parādās pat grāmatās.

Šī pagarināšanas tendence skārusi arī *Aristofanu*, kas bieži kļūst par *Aristofānu*; *Areopagu*, kas reizēm tiek nosaukts par *Areopāgu* vai *Aeropāgu*. Nevar apgalvot, ka šie pagarinājumi tiešā veidā izrietētu no 1974. gada atveides norādījumiem, taču uz oriģinālu nebalstīta patskaņu pagarinājuma precedenti tajos ir ielikti.

Jau citēto pamatojumu Feldhūns balsta uz apsvērumu, ka konsekvēnta visu oriģinālgarumu atspoguļošana radītu *lielas grūtības izrunā*. Tomēr pieļaujamā **sarežģītības pakāpe** atveidē laika gaitā arvien paugstinās. 19./20. gadsimta mijā vēl bija pretestība pret nelatviskajiem burtiem *f, h, o*, kas bieži tika izlaisti vai aizstāti ar citiem. 20. gadsimtā šie burti jau kļuvuši par pašsaprotamu latviešu valodas daļu. 1982. gadā, astoņus gadus pēc sengrieķu atveides, iznāca arābu īpašvārdu atveides norādījumi, kuros jau ir tādi latviskojumi kā *Azrakšīšana*, *Avīnetvennīns*, *Bābāgurgura*, *Bahrelgazāla*, *Kalatdžarmo*, *Džemdetnasra*, *Kafr ez Zajjāta*, *Rāsšamra*, *Skikda*. 1998. gada ungāru īpašvārdu atveidē ir vārdi *Çengvirāga*, *Šebeškēns*, *Bāršoņs*, *Ištvanfi*, *Nağbānčai*. 2008. gadā SIA *Karšu izdevniecība Jāņa sēta* izdotajā *Lielajā pasaules atlantā*, kura veidotājiem daudzu valodu atveides principus nācies radīt pirmoreiz, sastopami vārdi *Phjončhana*, *Phuthaditičhaba*, *Masdžedssoleimāna*, *Sīsatčhanālai*, *Khīrīratnikhoma* un citi.

Šajos piemēros vērojama tiekšanās uz atveides precizitāti, pat ja tas nozīmē sarežģītāku izrunu un gramatizāciju. Precīza atveide ļauj lasītājam vairāk sajust oriģinālās valodas skanējumu un plūdumu.

Uz minēto piemēru fona nebūs viegli sengrieķu īpašvārdu vidū atrast gadījumus, kuros precīza patskaņu garumu atveide būtu atzīstama par grūtu. *Hēģēsips, Tūkīdids, Hērakleits, Eurīpids, Asklēpiads, Īliada, Hellada* drīzāk ir nevis grūti izrunājami, bet neierasti. Ja tiktu veidota jauna atveides rokasgrāmata, tad latviskajam pamatvariantam būtu jābūt pēc iespējas precīzākam, bet kā otro formu dažos gadījumos varētu norādīt tā saukto tradicionālo, to marķējot ar zvaigznīti, kā tas darīts vairākās citās rokasgrāmatās. Arī Ābrams Feldhūns vēlākajos tulkojumos atkāpies no minētajām 1974. gada nostādņēm un atveidojis oriģinālo patskaņu garumu: *Eurīpids, Līsids, Alkibiads, Trāhīnietes, Ēlektra* (ievads Sofokla *Ajantam*, 2008, 7–10 u. c.). Katrā ziņā nevajadzētu pat kā alternatīvu vai tradicionālismu norādīt tādus latviskojumus kā *Sokrāts, Hipokrāts, Isokrāts*. Populāriem vietvārdiem (*Ēģipte, Maķedonija*), kas tiek lietoti arī mūsdienās, saglabājama ierastā forma, līdztekus tomēr norādot arī precīzu sengrieķu īpašvārda atveidi.

Otrs problēmjaucējums ir **latinizētās formas**. Liekas, kopš 70. gadiem to lietojums ir mazinājies. 1974. gadā izdotajā sengrieķu īpašvārdu atveidē vēl norādīts *Edips* vai *Oidips*, pēc tam iznākušajā *Latvijas padomju enciklopēdijā* (LPE) norādītā pamatforma ir *Edips*, bet 1999. gada *Svešvārdu vārdnīcā* jau ir *Oidips*, arī psihoanalīzē formulētais komplekss tur saukts par *Oidipa kompleksu*. Arī pats Ābrams Feldhūns lieto formu *Oidips* (ievads Sofokla *Ajantam*, 2008, 7).

Ar latinizētajām formām problēma tā, ka laika gaitā tās mainās un šobrīd tām ir grūti atrast pareizības kritērijus.

Ilustrācijai vārda *Αἴσωπος* atveide. 20. gadsimta pirmajā pusē bija sastopamas formas *Ezops* un *Esops* (sk. datubāzi *periodika.lv*); 1922. gadā izdotā Ernesta Felsberga *Grieķu īpašvārdu pareizrakstība latviešu valodā* norāda formu *Ēsōps* (Felsbergs, 1922, 19). Ā. Feldhūns 1974. gadā kā stabili ieviesušos formu norāda *Ēsops*, taču jau dažus gadus vēlāk iznākušajā LPE ir *Ēzops* (LPE, 3. sēj., 1983, 246), kas arī tagad ir visizplatītākā forma. Kuru no tām uzskatīt par stabilu vai nostiprinājušos formu? Kā izvēlēties no formām, kuras attiecībā pret oriģinālu ir puslīdz vienādi pareizas un nepareizas?

2012. gadā izdotajā jaunajā Bībeles latviešu tulkojumā daudzi jau kopš Glikā laikiem lietoti latinizējumi tuvināti oriģinālam – attiecīgi

senebreju un sengrieķu. Tikai populārākie personvārdi, kas apauguši ar ilgu baznīcas tradīciju, kā *Jēzus, Mozus, Jānis, Pāvils*, palikuši ierastajā atveidē.

Piemērs no *Genesis* 14. nodaļas 1965. gada izdevumā (atšķirīgie vārdi izcelti):

¹ *Un tas notika **Sineāras** ķēniņa Amrāfela, **Ēlasara** ķēniņa Arjoha, **Ēlamas** ķēniņa Kedarlaomera un Tidala, tautu ķēniņa, dienās.*

² *Tie sāka karot pret Sodomas ķēniņu Bēru, Gomoras ķēniņu **Birsu**, Admas ķēniņu **Sineabu**, Cebojimas ķēniņu **Simoberu** un Belas, tas ir, Coāras ķēniņu.*

2012. gada izdevumā:

¹ *Tas notika **Šināras** ķēniņa Amrāfela, **Ellāsāras** ķēniņa Arjoha, **Ēlāmas** ķēniņa Kedarlaomera un Gojīmas ķēniņa **Tidāla** dienās.*

² *Viņi karoja ar Sodomas ķēniņu Beru, Gomoras ķēniņu **Biršu**, Admas ķēniņu **Šinābu**, Ceboīmas ķēniņu **Šemēberu** un Belas, tas ir, Coaras, ķēniņu.*

Uzskatāmākā pārmaiņa ir š burts, kas latinizētājā formā bija kļuvis par *s*, un patskaņu garumi.

Arī sengrieķu atveidē šajos gadījumos pamatvariants jāatveido no sengrieķu valodas, bet kā otro formu dažos populāros gadījumos var norādīt latinizēto (*Kroiss*, **Krēzs*; *Aisops*, **Ēzops*). Un pēc 5–10 gadiem būtu redzams, kā kura forma iedzīvojusies apritē. Droši vien līdztekus pastāvēs abas formas.

Vēl mazliet par dažu **skaņu** atveidi. Citvalodu atveidē ir diezgan liela vienprātība par to, ka tiek izmantoti tikai latviešu alfabēta burti, taču to kombinācijas tiek veidotas pat ļoti neierastas. Šajā kontekstā nav būtisku šķēršļu sengrieķu *ε* līdzskaņa priekšā atveidot ar *eu*, nevis *ei*. Nu jau tam ir precedenti: minētajā Sofokla *Ajanta* izdevumā ir *Eurīpids*, *Eurisaks* un *Teukrs*, Jaunās Derības jaunajā tulkojumā ir *Eutihs* un *Eunīke*. Tā darīts arī Māra Vecvagara sastādītajā *Sengrieķu-latviešu īpašvārdu vārdnīcā*.

Atklāts jautājums ir par *γ* atveidi ar *ġ* un *κ* atveidi ar *ķ* atsevišķos gadījumos *e* un *i* priekšā. Domājams, arī te jānorāda gan precīzā atveides forma, gan tradicionālais variants (*Foinīke*, **Feniķija*).

Lielākā daļa minēto ieteikumu sakrīt ar M. Vecvagara metodiku viņa sengrieķu īpašvārdu vārdnīcā, taču ne visi izplatītākie īpašvārdi

tajā iekļauti un tā diemžēl daudziem nav pieejama, tekstu redaktori bieži vien nemaz nezina par šādu vārdnīcu un labākajā gadījumā lieto 1974. gadā izdotos sengrieķu īpašvārdu atveides norādījumus un LPE, sliktākajā gadījumā – *Vikipēdiju* vai nelieto neko. Vienīgi jāpiebilst, ka Vecvagara atveidē reizēm nav konsekvences deklinācijās: piemēram, daudzskaitlī sieviešu dzimtē *-ιδεç* fonētiskās līdzības dēļ reizēm atveidots latviešu 5. deklinācijā (*Baliārides, Nēreida/Nēreides, Pallatides, Sitnides* u. c.), lai arī vienskaitlī šiem vārdiem ir 4. deklinācija, *-ida*. 4. deklinācija jā saglabā arī daudzskaitlī.

Jaunākajam sengrieķu īpašvārdu atveides izdevumam nu jau aprit 45 gadi, tas vairākos aspektos vairs neatbilst nostādņēm, kuras mūsdienās tiek ievērotas citu valodu īpašvārdu atveidē. Ā. Feldhūna iesāktais darbs būtu jāturpina zinātniskas konsekvences virzienā, tāpēc jauna atveides rokasgrāmata ir ļoti aktuāls jautājums. Mans vēlējums un ierosinājums: izveidot atveides rokasgrāmatu, kurā būtu iekļauti gan sengrieķu, gan jaungrieķu personvārdu un vietvārdu atveides norādījumi. Šo darbu aizsākusi prof. Ilze Rūmniece ar jaungrieķu personvārdu atveides ieteikumiem, ko izdevusi Latviešu valodas aģentūra (2015), bet savu kārtu vēl gaida vietvārdi; daudzi no tiem sastopami gan klasiskajos tekstos, gan mūsdienu Grieķijā, un izrunas dažādībai būtu jāatspoguļojas arī atveidē.

ATSAUCE

- ¹ MK noteikumi Nr. 114 (2004): 8.2. *citvalodu personvārdus latviešu valodā atveido atbilstoši to izrunai oriģinālvalodā (valoda, kurā ir uzrakstīts kāda teksta oriģināls) un iekļauj latviešu valodas gramatiskajā sistēmā.*

LITERATŪRA

1. Ahero, Antonija. *Angļu īpašvārdu atveide latviešu valodā*. Rīga : Zinātne, 2006.
2. *Bībele*. b. v. : Bībeles sabiedrība, 1965.
3. *Bībele*. Rīga : Latvijas Bībeles biedrība, 2012.
4. *Dāņu, norvēģu, zviedru un somu īpašvārdu atveide latviešu valodā*. S. Karkonens-Svensons, I. Mežaraupe, I. Balode, O. Bušs, M. Pajula, I. Ozola (sast.). Rīga : Norden AB, 2003.
5. Felsbergs, Ernests. *Grieķu īpašvārdu pareizrakstība latviešu valodā*. Rīga : LU, 1922.
6. *Latvijas padomju enciklopēdija*. P. Jērāns (galv. red.). 3. sēj. Rīga : Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1983.
7. *Lielais pasaules atlants*. J. Turlajs (galv. red.). Rīga : Karšu izdevniecība Jāņa sēta, 2008.
8. *Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā. I. Igaunņu valodas īpašvārdi*. S. Raģe (sast.). Rīga : LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1960.

9. *Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā. VII. Spāņu valodas īpašvārdi.* L. Ceplītis (sast.). Rīga : LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1961.
10. *Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā. IX. Franču valodas īpašvārdi.* L. Ceplītis (sast.). Rīga : LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1963.
11. *Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā. XIII. Sengrieķu valodas īpašvārdi.* Ā. Feldhūns (sast.). Rīga : Zinātne, 1974.
12. *Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā. XV. Arābu valodas īpašvārdi.* M. Šūmane, J. Sikstulis (sast.). Rīga : Zinātne, 1982.
13. Placinska, Alla. *Portugāļu īpašvārdu atveide latviešu valodā.* Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2015.
14. Rūmniece, Ilze. *Grieķu personvārdu atveide latviešu valodā: jaungrieķu valoda.* Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2015.
15. Sofokls. *Ajants.* Ā. Feldhūns (tulk.). Rīga : Zinātne, 2008.
16. *Svešvārdu vārdnīca.* J. Baldunčiks (red.). Rīga : Jumava, 1999.
17. *Ungāru īpašvārdu pareizrakstība un pareizruna latviešu valodā.* E. Sakse (sast.). Rīga : Zinātne, 1998.
18. Vecvagars, Māris. *Sengrieķu-latviešu īpašvārdu vārdnīca.* Rīga : Filozofijas un socioloģijas institūts, 2008 (2. izd.).

LATVIAN RENDERING OF ANCIENT GREEK PROPER NOUNS

SUMMARY

“Proper nouns from other languages must be rendered according to the pronunciation in the language of their origin and adopted into Latvian grammatical system” (Decree of the Cabinet of Ministers, 2004).

Ābrams Feldhūns in his *Directions for the Rendering of Ancient Greek Proper Nouns* (1974) chooses not to reflect the original **vowel length**, instead he adopts the vocalization of foreign common nouns “to avoid huge pronunciation difficulties”: Κῆνησις—*Kinēsijs* (not *Kīnēsijis*); Μίλητος—*Milēta* (not *Milēta*).

Rendering from other languages (Estonian, Hungarian, Arabic, Persian, Hebrew) reflects multiple long vowels and rarely prolongs a short vowel (3 specific occasions).

In recent renderings of proper nouns, much higher level of **pronunciation difficulty** is commonly accepted. From Arabic: ‘Kalatdžarmo’, ‘Džemdetnasra’, ‘Rāsšamra’, ‘Skikda’; from Hungarian: ‘Çeņģvirāga’, ‘Šebeškēns’, ‘Nağbānčai’; misc.: ‘Phjončhana’, ‘Phuthaditičhaba’, ‘Masdžedssoleimāna’, ‘Sīsātčanālai’, ‘Khīrīratnikhoma’. Cf. renderings

from Ancient Greek: 'Hēgēsips', 'Tūkīdids', 'Hērakleits', 'Eurīpids', 'Asklēpiads', 'Īliada', 'Hellada'.

No real spelling criteria, if using **Latinised forms**. Αἴσωπος in Latvian in the 20th century:

The 1920s: 'Ezops', 'Esops', 'Ēsōps'. Ā. Feldhūns, 1974: 'Ēsops'. *LPE*, the 1980s: 'Ēzops'.

To provide firm and verifiable spelling criteria, the rendering system of Ancient Greek proper nouns in Latvian needs to be updated according to more precise phonetic rendering.